

Xorazm dostonlari va ularning etnomadaniy tavsifi

Mehribon Yaqubova- UrDU tyutori

Annotatsiya. Maqolada Xorazm dostonlarining etnomadaniy xoslanishi va turlari xususidagi fikrlar atroflicha izohlanadi.

Kalit soʻzlar. Etnomadaniy, Xorazm, folklor, doston, janubiy, shimoliy, lisoniy, badiiy.

Аннотация. В статье комплексно комментируются мысли о особенностях и типах хорезмских поэм.

Ключевые слова: Этнокультурный, Хорезм, фольклор, поэма, южный, северный, языковой, художественный, лексика, литературный.

Annotation. In this article the ethno cultural peculiarities and types of Khorazm`s epics are clarified.

Key words: Ethno cultural, Khorazm, folklore, epics peculiarities, south, north, linguistic, literary,

Xorazm vohasi yuksak madaniyat oʻchoqlaridan biridir. Mazkur voha geografik jihatdan shunday bir tarzda joylashganki, uni oʻzbeklar yashaydigan asosiy hududdan kattagina masofa ajratib turadi. Shu sababdan ham Xorazm oʻzbeklarida sharqiy hududda joylashgan oʻzbeklar bilan boʻlgan aloqa va aralashuvga qaraganda vohaning oʻzida yonma-yon yashaydigan turkmanlar bilan, xususan, aholi hali Koʻhna Urganch atrofida Amudaryoning eski oʻzani boʻylab gʻarbiy hududida makon tutgan (XVII asrgacha) davrlarda esa ozarbayjonlar bilan boʻlgan aloqa va aralashuv ancha keng doirani tashkil etgan. Ana shu yonma-yon yashash va oʻzaro aloqalar bu oʻlkada istiqomat qiluvchi oʻzbeklarning madaniy hayoti sahifalarida sezilarli darajada iz qoldirgan. Xorazmda tarqalgan dostonlarning Oʻzbekistonning boshqa joylarida ommalashgan epik asarlarga oʻxshamay, koʻproq turkman va ozarbayjon dostonlariga hamohang kelishining asosiy sabablaridan biri ham ana shunda. Biroq shuni unutmaslik kerakki, Xorazm oʻzbeklari, sharqiy hududda yashovchi oʻzbeklardan ham mutlaqo ajralib qolgan emas, balki ular bilan yaqindan aloqada boʻlgan. Xorazmga xos bir qator syujetlarning («Yusuf bilan Ahmad», «Oshiq Gʻarib va Shohsanam», «Xirmondali» va boshqalar) Oʻzbekistonning boshqa yerlarida yashovchi baxshilar repertuarida boʻlishi va aksincha boʻlgan hollar buning tasdigʻidir.

Ayniqsa, «Goʻroʻgʻli» turkumi dostonlari Xorazm vohasida shunday keng yoyilganki, bu yerda uning shaxobchalaridagi sheʼrlaridan biror parchani

bilmaydigan kimsa topilmaydi desak, mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Shu sababdan bo‘lsa kerak, prof. M.Saidov haqli ravishda: «O‘zbek xalqi orasida bu eposni, avvalo Xorazmdan axtarish kerak» deb yozadi. [1.23]

«Go‘ro‘g‘li» turkumiga kiruvchi dostonlar ham «Oshiq» turkumi dostonlari kabi qo‘lyozma dostonlarga borib taqalishi sababli, hajmi ancha ixcham, uzog‘i bilan 2,5-3 soatga mo‘ljallangan. («Oshiq G‘arib va Shohsanam», «Huriliqo va Hamro»).

Ta‘kidlash lozimki, Go‘ro‘g‘li turkumi dostonlarining fanga 40 dan ziyodi ma‘lum bo‘lgani holda, ular alohida-alohida olinganda hajman juda kichik, ya‘ni 25-30 sahifani tashkil qiladi.

Ma‘lumki, Xorazmda lisoniy jihatdan o‘zaro farqlanuvchi ikkita sheva bor: o‘g‘uz va qipchoq shevalari. Xorazmning janubiy qismida yashovchi aholining tili o‘g‘uz, shimoliy qismidagi aholining tili esa qipchoq shevasidir. Ushbu lisoniy xususiyatga asoslangan holda Xorazm dostonchiligi ham ikkita an‘ana asosida o‘rganiladi:

1. Janubiy Xorazm dostonchilik an‘analari. Uning markazi shartli ravishda Xiva bo‘lgani holda, Hazorasp, Bog‘ot, Yangiariq, Qo‘shko‘pir, Urganch, Xonqa, Shovot, To‘rtko‘l, Ellikqal‘a tumanlarini qamrab oladi. Bu yerda tarqalgan dostonlar sof o‘g‘uz lahjasida ijro qilinadi: *Shu vaqtda bebori dushman (k>g) galsa xabar (e>a) barish uchun korovulda (t>d) durgan, Go‘ro‘g‘lining ikki yigiti ham ot solib qoldi.* (Xirmondali dostonidan). Muzikasi Xorazmning qadimgi kuylari, maqom yo‘llari bilan chambarchas bog‘langan.

2. Shimoliy Xorazm dostonchiligi an‘analari. Uning markazi shartli ravishda Mang‘it shahri deb belgilangani holda, Gurlan, Amudaryo, Beruniy kabi shimoliy tumanlarini o‘z ichiga oladi. Shimoliy Xorazm dostonlari Janubiy Xorazm dostonlariga nisbatan keyinroq rivojlanganligi sababli, ular o‘rtasida ustoz-shogirdlik an‘anasi mavjud. Jumladan, Shimoliy Xorazmda mahalliy sheva qipchoq lahjasi hisoblansa, dostonlarning nasriy o‘rinlarida qipchoq-o‘g‘uz, nazmiy o‘rinlarda o‘g‘uz-qipchoq lahjalarida ijro qilinadi: *(x>q) Xirmondali (g>k) Ko‘ro‘g‘lining (x>q) koraz (y>j) juklaganday minip, «o‘ngirip, (k>g) go‘zzi oqarip, qo‘rqip yotti.*

*U kimsa o‘turlar (t>d) do‘rda
Muhabbat ocharlar (ga>a) darda
U kimsa (y>j) jiynalgan yerda
Tilni azbari (e>a) nadi?*

Musiqasiga esa, Xorazmning qadimgi kuylari, maqomlari singishib ketgan bo‘lib, nisbatan mustaqil kuylarga ega ekanligi seziladi.

Xorazm dostonchilik maktabi bir qancha xususiyatlari bilan ajratib turadi. Buning sabablarini tadqiqotchilar Xorazmning hududiy o‘ziga xosligi bilan bog‘laydilar. Xorazm vohasi hududiy jihatdan bir necha xalqlarning - o‘zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, tojiklar, qisman qozoqlarning madaniyati uchrashgan makondir. Shu sababli bu yerning dostonchilari “auditoriyaga qarab o‘zbekcha, turkmancha yoki boshqa tilda kuylay oladi”.

Xorazm dostonlari hajman qisqa, mazmunli, bir vaqtda o‘ynoqi sozi, yig‘loqi nidosi bilan ham boshqa dostonchilik maktablari ijrosidan farqlanadi. Baxshilar doston ijrosi davomida tinglovchining yoshi, dunyoqarashi, kasbi-korini hisobga olib, o‘zidan shu tinglovchilar didiga, xohishiga mos jummalarni qo‘shib, davrada jonlanish paydo qiladi va doston oxiriga qadar shu holatni saqlab qoladi.

Xorazm dostonchiligida shunday jumlar uchraydiki, ular doston jo‘shqinligini, ma‘nodorligini, xalqchilligini oshiradi. Shu bois Xorazm dostonchiligining o‘ziga xos jihatlarini alohida aspekt sifatida o‘rganish folklorshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Saidov M. O‘zbek dostonchiligida badiiy mahorat. -Toshkent: Fan, 1969.
2. Ro‘zimboyev S.R. Xorazm dostonlari. -Toshkent: Fan, 1990.